

Tamáská Máté

A magyar reformáció településképi öröksége

VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 6: pp. 32-54. (2018)

Megj. UTOLSÓ KORREKTÚRA

TAMÁSKA MÁTÉ

A magyar reformáció településképi öröksége*

(*A protestáns etika és a településkép*) Kleineisel János építészetszociológiai munkáiban a településképek fejlődését a társadalom aktuális szerkezetéből vezette le.¹ A történeti európai városkép általános sajátosságát a rendi társadalom erősen tagolt hierarchiarendszerében látta, amely léptékében, minőségében és szimbolikájában is szélsőségesen különböző építészeti karakterek kialakulásához vezetett (földbirtokos-kisbirtokos, illetve föld nélküli paraszt, városi patrícus-plebejus stb.). Állítása szerint a vallásháborúk után Európa katolikus államaiban elmélyültek a szociális különbségek, ami nyomán az építészeti terek is egyre nagyobb minőségi különbségeket mutattak. Mindenekelőtt a katolikus egyház hatalmi törekvéseihez szorosan kötődő barokk térképzésre igaz ez az állítás, amely részletekig szabályozott hierarchiaviszonyokban gondolkodott, nem csupán az egyes épületek szintjén, de a városszerkezet egészében is.²

Európának azonban van egy másik, nem kevésbé markáns hagyománya is. A katolikus településkép ellenpéldájaként Kleineisel a svájci protestáns kantonokat mutatja be. A protestáns település vezérfonala a kiegyenlítettség, a relatív homogén épületállomány, a templomok, városházák és egyéb közösségi épületek moderált léptéke és díszítettsége a reprezentatív magánpaloták, illetve a másik oldalon a nyomornegyedek elutasítása, hiánya: „A svájci társadalom [...] ma is elítéli a túlzott pompát, a monumentális méreteket, a pazarlást. Megszólja pl. az olaszokat a nyomornegyedek és a pompás épületek közötti óriási különbség miatt.”³

Az Európára vonatkozó katolikus-protestáns narratívát Magyarországon is érvényesnek találta. Debrecen és Eger arculatát és szerkezetét összevetve megállapítja, hogy míg előbbiben a református püspökséget csupán „néhány egyszerű épület képviselte”, addig „az egri katolikus püspökséget nagyszámú igényes építmény”.⁴ Általában egyenlőség jelet tesz az európai protestantizmus (melyet Svájc példáján mutat be) és a debreceni kálvinizmus között. „Debrecenben például a gazdag cívis, sőt a püspök is szerény házban lakott, egyszerű és célszerű bútort használt. A vagyonát nem a státuszt szimbolizáló ingatlanba vagy ingóságokba, hanem az üzletbe fektette.”⁵

Kleineisel itt – bár külön nem hivatkozott rá – de Max Weber klasszikus gazdaságtudományi tézisét vette át, amely közvetlen összefüggést látott a protestáns etika a kapitalista vállalkozói szellem között.⁶ Weber szerint a protestantizmus azzal, hogy világosan elválasztotta egymástól Isten mennyei országát a földi egyháztól, közvetetten hozzájárult a társadalmi berendezkedés „varázstalanításához”, a tradicionális normák feloldódásához, a racionális társadalomszervezet és gazdálkodási formák kialakulásához. Csakhogy Weber munkájában korának, a 19. század végének németországi statisztikai adataiból indult ki. Ezek alapján látott makroszintű összefüggést a protestáns régiók és a kapitalista gazdaság, általában pedig a modern racionális társadalomszervezetek kiépülése között. Ha azonban a dualizmus kori Magyarországot nézzük, korántsem egyértelmű, sőt szinte ellentétes irányú az összefüggés.⁷ A leggyorsabban modernizálódó terület (Budapesten kívül) a katolikus Északnyugat-Dunántúl volt, a Bécs és Budapest között fekvő vármegyék: „Magyarország határozottan egy kapun, a nyugatin keresztül kapja [...] az előrehaladás megtermékenyítését.”⁸ Princz-Teleki idézetéből az is

kiolvasható, hogy a följajzi iskola nem a vallásetikát, hanem a történetileg meghatározott regionális kereteket tartja elsődlegesnek, másként fogalmazva nem az a kérdés, hogy egy régió protestáns-e vagy katolikus, hanem az, milyen messze fekvő a Monarchia központjától, illetve alközpontjaitól (pl. Budapest). Ugyanakkor tovább nehezíti a kérdést, ha a Dunától keletre fekvő országrészekre vetünk egy futó pillantást. Miközben 19. század végén a protestáns észak (Sárospatak és Debrecen környéke) meglehetősen lassan és gyengén kapitalizálódott, addig a katolikus dél (Szeged és Temesvár környéke) a sikeres térségek sorába tartozott.⁹

Világos, hogy sem a gazdasági fejlődést, sem a településkép alakulását nem lehet egyetlen hatótényezőre visszavezetni. Mégis erős a kísértés, hogy Kleineisel felvetését követve, összefüggést lássunk egy-egy település vallásfelekezetei jellege és épített környezete között. Debrecen és Eger valóban gyökeresen eltérő szerkezetisége azt valószínűsíti, hogy a magyarországi történeti településképek mögött is felsejlik a „protestánst etika”, igaz, egészen más összefüggésben, mint Svájcban vagy Németországban.

(Kutatási előzmények) Kleineisel építészeti irányultságú gondolatait leszámítva nem igen találkozni a „magyar református településkép” fogalmával. A szakirodalom csupán a református, illetve tágabb értelemben a protestáns templomépítészettel foglalkozik. S, noha Georg Germann szerint a protestáns templomépítészet kutatása a „művészettörténet mostohagyereke”, a településkép vizsgálathoz képest rendkívül gazdag előzményekre támaszkodhatunk.¹⁰ A magyar református templomokról, azok történetéről, az egyes épületek értékeiről alapvető gyűjtemények állnak rendelkezésre.¹¹

Elméleti áttekintések is születtek, köztük Lőrincz Zoltán tanulmánya, amely közvetlen elméleti inspirációt jelentett a településképek értelmezésekor is.¹² A következőkben Lőrincz munkájának néhány tézisének érdemes kiemelni. A szerző Otto Sennre hivatkozva mindenekelőtt megállapítja, hogy a református templomépítészet jórészt a katolikus hagyományokból nőtt ki, így kezdetben nem alakított ki saját formanyelvet.¹³ Legalábbis a külső tereket tekintve nem, mivel a belső tereket az istentisztelet követelményei szerint jelentősen átalakította. A protestáns templomok legfőbb sajátossága a centrális elrendezés, amelyben a tér minden részéről jó rálátás nyílik a szószékre és az úrasztalára. A templomok külső megjelenése azonban csak ritkán tükrözi ezt a centralizációt. Kivételt jelent néhány klasszicista körtemplom, majd a 20. században Percz Samu híres Szilágyi Dezső téri munkája, illetve néhány kiemelkedően érdekes, sajátos alaprajzú alkotás.¹⁴ Ám még a 20. századi épületeknél sem mutatható ki egy következetesen végigvitt református építészeti program, olyan, a városképben is markánsan megjelenő sajátosság, mint ami például a mór stílus kapcsán a zsinagógaépítészetben kialakult.¹⁵

Természetesen a katolikus templomoknál sem beszélhetünk egységes stílusról, ám ott az egyes korszakok között relatív kiegyenlítettség mutatható ki – még akkor is, ha Magyarországon a barokk minden tekintetben felülreprezentált.¹⁶ Ismét a már idézett Georg Germann nyomán azt mondhatjuk, hogy a református templomépítészet fejlődéséből hiányzik a kontinuitás, a folyamatos változás.¹⁷ Ehelyett egy-egy történeti korszak nagy kihívásainak hirtelen felmerülő igényeire kellett válaszolnia, amely feladathoz praktikusabbnak bizonyult a kész (katolikus) épületformák átvéve. A magyar történelemben ilyen korszak volt mindenekelőtt a türelmi rendelet utáni fél évszázad, majd a 19. század végének nemzeti romantikája. S míg az első korszak elsősorban a falvakban építkezett¹⁸, addig a második követve a reformátusok térbeli mobilitását Budapest, illetve a gyorsan fejlődő nagyvárosok felé orientálódott.¹⁹

Második gondolatkörként, noha jelen tanulmánynak nem központi témája a templomépítészet, hasznos lehet röviden vázolni azt a szellemi útkeresést, amely a 20. század első felében a református templom stílusa körül kialakult.²⁰ Mindenekelőtt azért, mert az álláspontok mentén kirajzolódik a reformáció identitásképe, illetve egész pontosan egyszerre több identitásképe is.

A 20. század elején előbb Schulek Frigyes, de még inkább Percz Samu írása érdemel figyelmet.²¹ A Percz által ajánlott neogótika mindenekelőtt azért tűnt alkalmas stílusnak, mert utalt a középkori társadalom teológikus világképére. A középkorban a templom jelentette az építészet legrangosabb feladatát, a település pedig a templom körül fejlődött.²² A gótika szimbolikus értékei mellett rendkívül komoly mérnöki tudást is reprezentált. A neogót református templom jellegzetes emancipációs üzenete, hogy a református templom rangjában semmivel sem maradt el a katolikusokétól. Percz tehát a neogótikában legitimációs eszközt látott, illetve láttatott, amely képes felülírni a reformátusok évszázados elnyomatásának örökségét, a tény, hogy a katolikusok 18. századi városképeivel szemben a református városképek kifejezetten szerények maradtak.

A 19. század és a századforduló mentalitására általában is jellemző volt, hogy a rangos történeti építészeti stílusok egy-egy történeti gondolat legitimációját fejezték ki.²³ A református „neogótika” ily módon beilleszkedik a nemzeti főváros térprogramjába, amely megeremtette a magyar királyság (szuverenitás) hiányzó vagy elpusztult szimbólumait, a koronázó „nagytemplomot”, a „királyi palotát” vagy az aranybulláig visszavezetett „nemesi törvényhozást” megidéző parlamentet.²⁴

Az identitáskeresés témaköre átvezet a református templomépítészet másik karakteres csoportjához, a nemzeti stílushoz, amelyet legmarkánsabban a népi építészetből (illetve a skandináv mintákból) táplálkozó budapesti fasori²⁵ és a kolozsvári kakasos templom²⁶ képvisel. A református egyház a 19. század végének, 20. század elejének nemzeti mozgalmi közepette a magyarság egyházává vált, szemben a Habsburg-párti és egyben vegyes nemzetiségű katolikus egyházzal: „a magyar nemzeti sorssal összefonódott kálvini egyház lett a „magyar vallás”, amely kisebbségi léte ellenére nemcsak a politikában, de a művelődésben is arányán felüli szerepet játszott.”²⁷ Természetesen sem a magyaros (népies) építészet, sem a neogótika nem köthető kizárólag a reformátussághoz, hanem általában véve a korszellemnek irányadó mozgalma, mely a református templomépítészetben különös visszhangot talált.²⁸

Ugyanez mondható el a harmadik narratíváról is, amely a puritán hagyományokra építve jut el a modern építészet alkalmazásáig. Lőrincz írásában többek között Csikesz Sándor és Ravasz László gondolatait idézve a puritán hagyomány 20. századi megerősödésére hívja fel a figyelmet.²⁹ A két háború közti korszak uralkodó narratívája szerint a református templom egyszerű hajlék, szó szerint az Isten háza. Léptéke visszafogott, kialakítása egyszerű, nagy ablakai beengedik a természetes fényt. Belső tere jól áttekinthető, nincsenek benne sötét zugok, félhomályos terek. A falak fehérek és dísztelenek, hogy minden figyelem a szertartás igazán lényeges elemeire, az igehirdetésre (szószék) és az úrasztalára irányuljon. Ezen alapelveket olvasva óhatatlanul is a modern építészet jut az ember eszébe. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a református gyülekezetek körében a modern építészet nagyobb visszhangra talált volna, mint a katolikusoknál.³⁰

Az iménti vázlatos áttekintés hozadéka, hogy rámutatott a magyar református templomépítészet nagy történeti narratíváira: az emancipálódó egyházra (neogótika), a magyar egyházra (magyaros stílus), illetve a puritán egyházra (modern építészet). Ezután joggal merülhet fel a kérdés, vajon ezek a narratívák kimutathatók-e a településképi örökségben?

A településképi felekezeti jellege persze jóval nehezebben megragadható, mint egy templomé. A két fogalom különválasztásakor Máté Zsolt általános definíciójára támaszkodhatunk. Eszerint az építészeti örökség egyes objektumokra vonatkozik (tehát a templomokra), míg a települési örökség az építészeti elemek kontextusára (településképre), valamint az ezeket létrehozó társadalomtörténeti, humánökológiai összefüggésekre.³¹ Mivel a társadalomtörténet számára a vallás és a felekezeti hovatartozás alapvető fontosságú, hiszen a vallás határozza meg a társadalmi értékrendszer alapját (ebből indult ki Weber klasszikus elemzése is), jogosnak tűnik a következtetés, hogy létezik református települési (településképi) örökség is.

Ennek ellenére a fogalommal az irányadó szakmunkákban nem találkozhatunk. Még a megnevezés szintjén sem. Ennek háttérében két tudománytörténeti okot is sejthetünk. Az első a falusi településekhez kapcsolódik, a második a városokhoz, egész pontosan a műemléki jelentőségű városképekhez.

A falusi építészeti feltáró néprajzi és építészeti munkák jellemzően a paraszti gazdálkodáshoz szorosan kötődő határhasználatból indulnak ki, így a tájhasználat az elődleges, az értékrend és a vallás csupán másodlagos jelentőségű.³² Mindez nem zárja ki, hogy lehetnek etnikumhoz (vagy más makrocsoportokhoz) köthető építészeti sajátosságok, ám ezek csupán elfedő változói a mindent meghatározó gazdálkodási módoknak.³³ Azaz, ha megváltozik a gazdálkodási mód, az etnikai jellegű településképi különbségek is eltűnnek. Ezen determinisztikus felfogás kritikájaként azonban megemlíthető, hogy a gazdálkodási tudás nem statikus tradíció, hanem egy mai szemmel lassú, de generációról generációra változó tanulási folyamat. A változások mögött pedig sok esetben a falusi értelmiség népszerű munkája mutatható ki, a (felekezeti) tanítóké, papoké, lelkészé.³⁴

A vallásfelekezeti hovatartozás ezért nem egy esetben felülírja a földrajzi determináció kemény tényeit, úgymint a természeti adottságokat vagy a regionális településhálózati adottságokat.³⁵ Ennek ellenére, noha elvileg sok helyen logikus lehetett volna a vallásfelekezetre utaló jelző használata, az nem terjedt el a népi építészet kutatóinak körében.

Történeti városaink településképi vizsgálatainak anyagát tanulmányozva hasonló megállapításra juthatunk. A műemléki személet, mely a kiemelkedő művészeti teljesítményt kereste a városképekben is, nem is tehetett mást, minthogy a katolikus központok felé orientálódott. A bevezetőben idézett Kleineisel is elismerte, hogy a református (protestáns) településkép „középszerű”, miközben a katolikus központokban kiemelkedően sok nívós építészeti alkotás született.³⁶ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az 1960-as évekre megszülető településképi védelem intézményrendszere (a kevés középkori emlék mellett) elsősorban a barokk korban kiépülő katolikus püspöki városokra irányította a figyelmet, úgymint Esztergomra, Egerre, Győrré, Pécsre, Székesfehérvárra, Szombathelyre, Vácrá vagy Veszprémre.³⁷ Hasonló a helyzet a határon túl is, ahol említhetnénk Nagyszombatot, Kassát, Temesvárt illetve kiemelten Gyulafehérvárt, mind-mind jelentős műemléki helyszín is egyben.

Természetesen ma egészen mást értünk védett településképen, mint az ötvenes-hatvanas években. A fogalom kitágult, a művészettörténeti jelentőség mellett felértékelődtek az identitáshordozó karakterelemek.³⁸ Elvileg minden településkép örökséggé válhat. Ezért is érdemes egy lépcsőfokot visszalépni és számba venni azokat a regionális, földrajzi kereteket, amelyekben a református településkép fogalma releváns lehet. Annak ellenére ugyanis, hogy a Magyar Királyság Európa egyik legtarkább felekezeti viszonyait mutatta, a vallásfelekezeti térképek alapján meghatározható a reformátusság nagytáji területe.³⁹ Ez a nagytáji keret szoros összefüggést mutat a magyar református egyház több szálon futó történetével.⁴⁰

A következőkben Visky István gondolatait átvéve a három meghatározó régió néhány jellemző vonását vázolja fel a tanulmány.⁴¹ A leginkább református vidék a Felső-Tisza mente, központjában Debrecennel és Sárospatakkal. A vidék arculatának református alapvonásai a török hódoltságig nyúlnak vissza. Jellemzője az erőteljes lokalitás, a relatív paraszti autonómia és tradíciók rögzülése. A másik nagy régió Erdély. Szellemi központjai Kolozsvár, Nagyenyed, illetve Marosvásárhely. Az erdélyi reformáció alapélménye, hogy az erdélyi fejedelemség idején megindulhatott az államegyházzá válás útján. Ugyanakkor az 17. század végén megerősödő ellenreformáció, az evangélikus szászok gazdasági, társadalmi súlya, illetve a keleti egyházakhoz tartozó románság jelenléte miatt Erdélyben nem alakult ki olyan nagy kiterjedésű református régió, mint a Tiszántúlon. Ha azonban csak a magyarságot nézzük, akkor a reformátusok aránya domináns, főként Erdély középső, a Tiszántúlhoz földrajzilag is kapcsolódó területein, különösen a Szilágyságban, Kalotaszegen vagy a Mezőségeken.⁴² A harmadik református nagytáj a Duna medencéje, három egyházkerülettel: Dunántúl, Duna-

mente és a Tiszán innen. A 19. század végéig, mikor is Budapest vált a szellemi központtá, nem igen beszélhetünk centrális városról vagy településről. Pápa semmiképpen sem tudta ezt a szerepet betölteni a Dunántúlon, míg az alföldi települések esetében Debrecen és Sárospatak kisugárzása volt a döntő. A Duna-medencéjében a reformátusság nemcsak az összlakossághoz képest volt kisebbségben, de a magyarság körében is. A nagytáj arculatát az ellenreformáció, illetve református szempontból az ellenreformációt elutasító helyi gyülekezetek határozták meg. A kisebbségben lévő gyülekezetek esetében lett a legerősebb az egyházak önkormányzatisága, itt alakult ki a kálvinizmus leginkább demokratikusnak nevezhető hagyománya, a presbiteriánus rendszer.

(Kutatási kérdések) Az iménti áttekintésből kirajzolódnak azok a keretek, amelyek mentén a református településkép módszertanilag megragadhatóvá válik. Az első megállapítás, hogy a református településképet a templom jellege és helyzete felől kell megközelíteni: hol helyezkedik el a településen belül, központi vagy marginális helyzetű-e, milyen a viszonya a többi egyház építményeihez, milyen építési korszakot képvisel? A második a történeti kontextus felvázolása, azoknak a történeti narratíváknak a nyomon követése, amelyek részben a templomépítészetben is megjelennek, de ezen túlmenően a reformáció térbeli diffúziója kapcsán újabb szempontokkal is kiegészíthetők: mi a viszonya a református településképnek a középkor örökségéhez? Miként alakult a magyar „protestáns etika” a 16–17. században és melyek voltak a településképi következmények? Mi volt az ellenreformáció településképi hozadéka? Miként zajlott a reformáció emancipálódása, miként foglalta el helyét a református egyház a 19. századi településképben? Miként fonódott össze a református egyház építésze a nemzeti szuverenitás gondolatával?

Az alábbi írás nem tekinthető a magyar református településkép tisztázásának. Sokkal inkább a lehetséges szempontok számbavételének, melynek eredményeként olyan – weberi értelemben vett – ideáltípusok⁴³ (modellek, archetípusok) rajzolódnak ki, melyek egy-egy történeti korszakhoz kötődően a leginkább reprezentálhatják a reformátussághoz kötődő város- és faluképeket.

(A határvidék és az alföldi város) Ha a reformátusok területi elhelyezkedését a Magyar Királyság 1910-es területére vetítjük, feltűnhet, hogy az ország közepén egy széles kelet-nyugati sávot rajzol ki.⁴⁴ A különutas Erdélyt nem számítva a szűk királyi Magyarországon ez a széles sáv egybeesik a 16–17. századi háborús határzónával, melynek északi része inkább a Habsburg birodalomhoz, déli része pedig inkább a török birodalomhoz tartozott. Őze Sándor munkáiban részletesen bemutatja, hogy a hazai reformáció mindenekelőtt azért tért el a nyugati mintáktól, mert míg ott a városi polgárság autonómia igényére támaszkodhatott, addig az alföldi régiókban épp a társadalmi struktúrák szétesése, a mindennapi létbizonytalanság élménye volt a meghatározó.⁴⁵ Így, míg nyugaton a protestantizmus a fennálló társadalmi rend ellenében kínált alternatívát, addig a török háborúk sújtotta Magyarországon a vallási hit általános menedéket jelentett a széteső életvilágok számára. Ebben a helyzetben a Nyugat-Európára jellemző felekezeti megosztottság is más dimenziót nyert, hiszen a keresztény univerzalitása állt szemben egy mohamedán birodalommal.

A széteső életvilágok közepette kialakult egy, a túlélést önmagában értéknek tekintő életszemlélet. A kontinuitást a térben az eredeti rendeltetésének megfelelően működő templom tudta (volna) leginkább kifejezni. A határzónában azonban sorra néptelenedtek el a falvak, amit a templomok pusztulása is jelzett.⁴⁶ Az állandó harcok elől a népesség a nagyobb, biztonságosabb településekre húzódott, mint pl. Hódmezővásárhelyre, Szegedre, Kecskemétre, Nagykőrösre, Tiszafüredre, vagy Debrecenbe.⁴⁷ Ezekben az összefutott városokban a középkori templomot használták tovább, miközben a mezőváros lakossága a többszörösére is növekedhetett. A lakosság a maga szerény eszközeivel teremtette meg a hajlékát, a városvezetés

szabályozó eszközei minimálisak voltak. Mindennek a következménye, hogy, ha volt is korábban szabályos telek és utcarendszer, azt a kontroll nélküli építkezések átszabták, nem egyszer teljesen eltüntették.

Az alföldi mezőváros a török tiltása miatt nem emelhetett falakat, ezért helyzete a másfél százados háborús viszonyok között mindvégig bizonytalan maradt. Ha keletkezett is vagy, mint pl. a debreceni marhakereskedelemből, annak visszaforgatása a település csinosításába kevésbé tűnt racionalitásnak.⁴⁸ Az adóterhek is folyamatosan emelkedtek, melyek alól (éppen a városok védhetlensége miatt) alig lehetett kibújni: „Nem szabad megfélelkezünk arról, hogy ha ezen »protestáns etnikai zárványokban« a kapitalizmus kifejlődése meg is indulhatott volna [...], a török adóteher a tőkefelhalmozás folyamatát mindenképpen elfojtotta.”⁴⁹

A falvakhoz képest azonban még ezek a városok is relatív biztonságot nyújthattak, ha nem is egy hadsereg támadása, de a végtájak környéki portyák ellen. Ez a védelemi rendszer azonban megint csak nem kedvezett az építészeti arculat fejlődésének, hiszen maga a lakóház, illetve sok esetben az egyszerű földbe vájt kunyhó, illetve mindezek labirintusszerű sokasága töltötte be a „védmű” szerepét is. A gödrökkel teli, utcák nélküli összefutott városokban legfeljebb a helybeliek ismerték ki magukat, ami jelentős helyzeti előnyt jelentett egy esetleges rajtaütés esetén. Ugyanakkor a „vagyont” is menteni kellett, tehát nem a ház, hanem a könnyen mozgatható lábasjóság vált a legfőbb értéké.⁵⁰

Az alföldi város szerkezete egészében a védelmi igények szerint alakult át, anélkül, hogy komoly erősítések épülhettek volna.⁵¹ A három zónából álló magyar településvárat Takács Sándor tárta fel elsőként.⁵² A belső mag a templom és közvetlen környezete. Az árkokkal, néha sövényekkel, kisebb falakkal körbevett templomok az erősítőművek belső várának feleltek meg. Ezt övezte a latorkert, a voltaképpen „fal”, amely házak és putrik sűrű szövevényéből állt. A külső, harmadik övezet a huszárvárnak (könnyűlovasság helye) megfeleltethető terület, ahol az állatokat tartották (ólaskertek). A hármastagozódást leginkább a telepített hajdúvárosok alaprajzán figyelhetjük meg, de mint arra Györffy István rámutatott, az alföldi kétbelső telepek zöme ezen mintázatot követte.

A református településnek a határzóna öröksége tehát ez az első ideáltípusa. S, bár eredeti formájában sehol sem maradt fenn, településszerkezeti öröksége ma is meghatározza az alföldi városképeket. Ideális esetben a következők jellemzik: a templom pontosan a középpontban helyezkedik el, a település alaprajza közel kör alakú. A templom körüli egykor sövényekből és lakóházakból álló „belső vár” helyén ma főtér, a legtöbb esetben parkosított főtér található. A második zóna, a belső telkek övezete, mind a mai napig labirintusszerű. Az utcák zezgugosak, kiszögelések, hirtelen irányváltások, visszavezető kanyarulatok, jellemzik.⁵³ A belváros újra és újra visszakanyarodó utcái révén a településkép egésze a templomot öleli körül, ahhoz minduntalan visszatér. A szűk utcákban járva az alacsony házak felett minduntalan feltűnik a templom magasba törő tornya, a település szerkezetének középpontja.

Talán túlzásnak tűnhet, de megkockáztathatjuk, hogy ez a centrális, egy pontra figyelő települési tér a református templomépítészet szószékére és úrasztalára irányuló belső architektúrájának a felnagyítása, külső, városi léptékű terekre alkalmazott változata.⁵⁴ A templom kiemelt pozícióját az épületállomány szerénysége emeli ki igazán, ami megint csak a templomi belső tér díszes szószékének és a padosorok, s főként a fehér falak egyszerűségének az ellentétét idézi fel.

Az, hogy a volt kétbelső városok egy jelentős részében mind a mai napig megmaradt a templom és a lakóházak együttese, részben a harmadik, tehát a volt kertészekben lejátszó a 19. századi folyamatoknak köszönhető. A kapitalizálódó parasztság sikeresebb családjai ugyanis nem a szűk belső telkeken gazdálkodtak, hanem a tágasabb telkeket kínáló volt ólas kertekbe telepedtek át. Jellemzően tehát a külső övezetben és nem a templom környékén épültek fel a polgáriásodó igényeknek megfelelő új stílusú parasztházak.⁵⁵ Mindez a folyamat azonban csak ott érvényesült, ahol a városiasodás folyamata megakadt és a település egésze falusias

karakterú maradt. Az igazán sikeresen modernizálódó alföldi városokban, mint pl. Kecskeméten vagy Cegléden a főté, illetve annak közvetlen környezete új, a korszak uralkodó ízlésének megfelelő arculatot kapott.

(A reneszánsz hagyomány) A reneszánsz és a reformáció összekapcsolódása korántsem magától értetődő. Előbbi földrajzi központja Itália, utóbbié a Németország. Mégis, ha a magyar református templomok díszítőművészetének legjelentősebb alkotásait, a festett kazettás mennyezeteket vizsgáljuk, óhatatlanul is összekapcsolódik a két, Európa kulturális földrajzát meghatározó szellemi, művészeti és teológiai megújulás.

A reneszánsz kapcsán megállapíthatjuk, hogy ellentétben a korábbi román, illetve gótikus művészeti stílusokkal, szinte késedelem nélkül jelent meg Magyarországon.⁵⁶ Legalábbis a királyi és főúri építkezésekben. Mindeközben azonban a gótika sem szorult vissza, sőt éppen a 15. század végén hozta létre érett alkotásait, a csarnoktemplomokat. A két stílusirányzat között sajátos munkamegosztás is kialakult: míg a nagy szerkezeti elemek továbbra is a gótika (főként boltozati) tudását vitték tovább, addig a kisarchitektúrák (ablak- és ajtókeretek, lodzsák stb.) a reneszánsz formákat követték. Különösen szép példája mindennek Sárospatakon a templom és a vár együttese vagy a nyírbátori református templom.⁵⁷

Mikor az imént említett alkotások keletkeztek, a reneszánsz építészet első virágkorának kiemelkedő helyszínei, úgymint Buda, Visegrád, Esztergom, Pécs vagy Siklós vagy már tartósan török kézen voltak vagy a határzónában feküdtek és állandó bizonytalanságban éltek. Az európai korszellemet leginkább követő főúri kultúra a 16. század végén az ország középső részéről kiszorulva legyezőszerűen szétterült észak, illetve Erdély felé. A Habsburgok uralta nyugati országrész ezután, ha provinciális módon is, de együtt fejlődött a bécsi kultúrrégióval.⁵⁸ Mindeközben keleten, mindenekelőtt Erdélyben, részben a Partiumban is, egy főúri zárvány kultúra kezdett formálódni, ahová csak lassan értek el a nyugati hatások. Ebből következően a reneszánsz udvari kultúra lényegében a fejedelemség bukásáig meghatározó maradhatott: „Erdély viszonylagos elszigeteltsége, a nyugati kultúra keleti határvidékén elfoglalt helye, túlnyomóan protestáns szellemisége magyarázhatja az idegenkedést is, amely sokáig feltartóztatta az ellenreformáció és a Habsburg-uralkodó hadserege által terjesztett barokk formák megjelenését.”⁵⁹

Az erdélyi főúri reneszánsz kultúra – noha vegyes felekezetű volt – mégis szorosan összefüggött a protestáns szellemiséggel. Egyrészt a reformáció kultúrtörténetét feltáró szerzők hangsúlyozzák, hogy az erdélyi reformációra – ellentétben a nyugati mintákkal – nem a helyi önkormányzatiság (presbitérium) volt a jellemző, hanem az erősen hierarchikus, rendies társadalomszerkezet.⁶⁰ Ennek részben az is az oka, hogy a magyar reformáció Erdélyben nem a polgárvárosokban virágzott, hanem vidéken, a főúri központok körül.⁶¹ A városhálózat gerincét adó szász települések közül egyedül Kolozsvár lett református, igaz, néhány regionális középváros, mint pl. Dés vagy Marosvásárhely is tartósan az új egyház híve lett. Am ezekben a városokban sem beszélhetünk nyugati mintázatú fejlődésről, amelyet tehát a városi polgárság ethosza határozott volna meg (kétkezi munka, puritán életvitel, erős közösségi kontroll). A vidékről nagy számban beköltöző nemesség vált ugyanis az igazi mintaadó réteggé.⁶²

Máskülönben az erdélyi városképekre is áll, ami az alföldiekre, hogy bennük a védelmi jelleg a domináns még a 17. század végén is. Ugyanakkor a török tiltása, illetve pénzügyi okok miatt a legkorszerűbb erődrendszerek itt sem jelenhettek meg. Ennek köszönhetően maradt fenn a középkorias falakkal és bástyákkal teli erdélyi városkép (Kolozsvár, Dés), amelyhez igen gyakran egy várostól elkülönülő, a főúri életnek otthont adó vár-város csatlakozott (Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Fogaras, Nagyenyed).⁶³ Az erdélyi főúri, nemesi reneszánsz építészetben a védelmi igény rendkívül sokáig fennmaradt. Igen jellemző, hogy a 17. század végén épült bethlenszentmiklósi kastély, melyet a neves református államférfi Bethlen Miklós építtetett „olasz” mintára, valójában egy erődített udvarház, de semmiképpen sem hasonlít a

korszak nyugat-európai barokk kastélyaira, amelyek hatása ekkor már a Királyi Magyarországon érezte hatását.⁶⁴

A református településkép reneszánsz ideáltípusára tehát egyszerre jellemző a védelmi igény formálta masszív szerkezetiség és az erős hagyománytisztelet. Területe elsősorban Erdély, kisebb részben a Partium és Északkelet Magyarország (pl. Sárospatak). A reneszánsz ideáltípus társadalmi értelemben konzerválta a középkori rendiséget, miközben a művelődés területén rendkívül mélyreható változásokat hozott (díszítőművészet, könyvnyomtatás). Az „ideális” református-reneszánsz településkép jellemzője a várostól elkülönülő erődítés, amely egyben az udvari kultúrának is a színtere. A vár központi épülete a templom és a hozzá kapcsolódó fejedelmi (főúri, nemesi) kastély, az udvartartáshoz tartozó épületek, köztük a nyomda és főként a kollégium. Kiemelkedő jelentőségű Gyulaféhérvár egykori református kollégiuma (1622–1658), de tartósan olyan városok képét határozta meg, mint Marosvásárhely, Sárospataknak vagy Nagyenyed.⁶⁵ A kollégium építészeti mintája a kolostor, zárt belső udvarokkal, külön rendtartással. Mindebben a reformáció szellemiségének már egy másik sajátossága is tetten érhető, nevezetesen a középkori hagyományok továbbvitele.

(A középkor hagyománya) Mint fennebb volt róla szó, a református templomépítészetet tárgyaló szerzők egyetértenek abban, hogy az első évszázadokban az új egyház nem hozott létre önálló formanyelvet. Ha voltak is elképzelések a centrális alaprajzból következő templomtípus megalkotására, azok nem jutottak el a Magyar Királyság területére.⁶⁶ Még Erdélyben sem beszélhetünk önálló református templomformáról, ahol pedig az ország középső részével ellentétben korlátozott módon, de lehetőség nyílt volna az építkezésekre: „A régi katolikus kori templomok teljesen megfeleltek az igényeknek, új templomra már szükség nem igen volt, s ami esetleg faluhelyen itt-ott mégis épült, az is jól-rosszul a gótika hatása alatt építődött.”⁶⁷

Azzal, hogy a reformáció nem törekedett saját építészeti stílust kialakítani, egyben konzerválta a középkori örökséget is. A határvidéken ez a törekvése a háborús viszonyok mellett nehezebb volt, de a legtöbb református város temploma a klasszicizmusig őrizte középkor végén kialakult formáját.⁶⁸ A kisebb falvakban a hódoltság alatti és utáni pusztulás azonban oly mértékű volt, hogy ezeken a területeken főként csak romok maradtak, amelyeket aztán a 18–19. században sorra elbontottak és új épületekkel helyettesítettek.⁶⁹

Másként alakult azonban a sorsa a főúri reneszánsz által is érintett területeknek, tehát az Észak-keleti Partiumnak és Erdélynek, ahol a középkori templomok zöme és vele a középkori településhálózat is fennmaradt. Ezeknek a vidékeknek a sajátossága, hogy továbbviszik a gótikát és vele a középkori településformákat is. A reformációban tovább élő középkori településkép kiemelkedően szép, de egyben tipikusnak is mondható példája Dés: „Középen, a piros tetők fölé álomszerűen karcsú épület szökik a magasba. Könnyed, nyúlánk tornya úgy fúródik bele az égbe, mintha az alatta nyüzsgő emberek életét a túlvilággal akarná összekötni. Körülötte közel és távol eltörpül minden. A templom valóban uralkodik a város és a táj felett természetes egyszerűséggel, mégis hatalmasan, lenyűgözően. Szépsége, fensége arányainak csodálatos összhangjában rejlik.”⁷⁰ Ugyanezeket a sorokat lehetne papírra vetni Nagyenyed, Fogaras templomáról, de kisebb léptékben Kalotaszeg vagy Mezőség falusi templomairól is. A középkori településképben a praktikumot megelőzi, de legalábbis elfedi a szakralitás iránti igényt. A templom az Isten teremtette természeti táj része, annak formáiból nő ki, ahhoz igazodik.

A hitbeli megújhodást hirdető reformáció számára a gótikus hagyomány tökéletesen megfelelt. A gótika térprogramjának fő vezérlőelve ugyanis a nyitottság Isten földi ajándékai iránt, amelyet a templomépítészet a fény befogadásával fejez ki: „A gótika [...] magában a fényben ismeri fel a dolgok szépségének a lényegét.”⁷¹ A templom azonban nemcsak a természet felé nyílik meg, hanem a hívők felé is. A gótikus városban a templom maga köré gyűjti a házakat. A templom magasba törő formái a földhöz ragadt világias környezet számára

mutatják az utat az Isten országát jelképező égbolt felé: „A függőleges vonalak a magasba vonzzák a tekintetet. Ez a dinamikus áramlás aztán elszakítja a középkori ember szemét a földtől, a realitástól, hogy a toronycúcsok keresztvirágainak fényárban úszó, szinte transzcendens régiójában megpihenjen.”⁷²

Fontos hangsúlyozni, hogy a közép-európai (s főként az erdélyi) gótika provinciális, másként végtelenül leegyszerűsített. Főként falun jóformán csak eszmeiségében emlékeztet azokra a nagyszerű katedrálisokra, amelyekkel a művészettörténet a nagy stílust azonosítja.⁷³ Ám éppen ez az egyszerűség tette alkalmassá arra, hogy a reformáció művészetévé váljon. Nem csak a falusi templomokra igaz, de a nagyobb gótikus csarnoktemplomra is, hogy kívülről visszafogottak, sima egyszerű falaik a lakóházak praktikumát idézik (Kolozsvár, Dés, Nyírbátor, Torda). A kései gótika hasonlóan puritán németországi emlékekről írja Nikolaus Pevsner: „A német reformáció misztikus befelé fordulás és vastkos e világi ösztönök között hánykolódik – ennek a kettős hangulatnak az előhírnöke az ellentét a hullámzó, áradó templombelső [...] és a töretlen falfelületű, kettős ablaksorral ellátott, erőteljesen tömör külső között.”⁷⁴

A reformáció tehát közvetlenül a későközépkorból nőtt ki, annak hagyományát vitte tovább. Támaszkodhatott a középkori plébániaegyházra, mint társadalmi intézményre, de azokra a kolduló rendek képviselte ethoszra is, amely vállaltan egyszerű, puritán formákban gondolkodott és minél inkább igyekezett belesimulni a környező település életébe.⁷⁵

A református településkép középkorra emlékeztető ideáltípusa nehezebben meghatározható, mint az előző kettő, hiszen a középkor egyik jellemzője a partikularitás, a lokalitás. Ám ez a lokalitás nagyon is megfelelt a reformáció társadalomképének, amely a helyi gyülekezetet és nem az egyházi hierarchiát tekintette az egyház alapszerkezetének.⁷⁶ „E templomok, a régmúltban eredő hit épített emlékei, nem a hívő keresztények egyéni tanúságtételének bizonyosságai, hanem az évszázadokon át kitaró gyülekezetek közösségi akaratának ösztönös megnyilvánulásai.”⁷⁷ Természetesen nem arról van szó, hogy a reformáció pusztán konzerválta volna a középkori településszerkezetet, hanem arról, hogy a számára fontos elemeket ápolta, a többit elhagyta. Ahogyan a templombelsőket is leegyszerűsítette, úgy a települési tér szakrális tartalmait is.⁷⁸ Elvetette, illetve nem épített szakrális kisarchitektúrákat, út menti kereszteteket, kápolnákat, keresztutakat.⁷⁹ Nem voltak szerzetesrendjei, így kolostorai sem, nem különült el egymástól a térben az egyházi szervezet klerikális és világi ága, azaz nem voltak papi, kanonoki utcák, püspöki negyedek. Így a református településképben a templom és a település kapcsolata, mint a szent és a profán tér találkozása egyedivé és kizárólagossá vált. Megint csak a templombelső párhuzama juthat eszünkbe, miszerint a mellékoltárokkal teli katolikus templomokkal ellentétben a református templom egy pontra figyel. Ez ismétlődik meg a települési térben is, városon és falun egyaránt. A falusi templomok környezete azonban már átvezet a következő ideáltípushoz, a 18. századhoz és a népi építészeti örökségéhez.

(*A falu építészete*) Marosi Ernő falusi templomokról szóló áttekintésében hangsúlyozza, hogy bár a reformáció eleinte kapcsolódott a középkor művészetéhez, illetve a reneszánsz stílusból is számtalan elemet átvett, a 17–18. században olyan gyökeres átalakuláson ment keresztül, amely a népművészeti jelleg kibontakozásához vezetett.⁸⁰ Kétségtelen, hogy a népművészeti jelleg minden falusi templomnál megjelenhetett, de főként azoknál a felekezeteknél volt erőteljes, amelyek politikai kisebbségbe kerültek, illetve gazdasági lehetőségeik is korlátozottak voltak.⁸¹

A reformátusság társadalom szerkezetében már a 16. században jelentkeztek azok az egyenetlenségek, amelyek végül a 17–18. században tartósan is rögzültek. Mindenekelőtt az, hogy a birodalmi arisztokrácia, tehát az ország politikai, gazdasági elitje katolikus volt.⁸² Mindez azzal járt, hogy a 17–18. századi udvari kultúra – ellentétben a reneszánszsal – egészében idegen maradt, sőt, mi több, ellenséges, fenyegető erőt képviselt.⁸³ Mindeközben

regionális szinten, tehát a közép- és kismemesi rétegekben, a reformátusság továbbra is meghatározó elem maradt.

A második lényeges változás, hogy a reformátusok – ellentétben az evangélikusokkal – a legtöbb városból kiszorultak.⁸⁴ Az 1850-es vallásfelekezeti statisztikák szerint a reformáció olyan történelmi központjaiban sem voltak már többségben, mint Kolozsvár vagy Nagyenyed, nem beszélve a Dunántúlról, ahol pl. Pápán alig tíz százalékot tettek ki, Komáromban pedig harminc százalékot.⁸⁵ Végül fontos megemlíteni, hogy a reformátusok alig vettek részt a Dél-Alföld telepítéseiben. Ezt azért érdemes kiemelni, mert a kamarai, majd a földesúri telepítések jelentős mérnöki apparátust mozgattak, ami az új telepítésű falvakban hozzájárult a telek, utca és házformák racionalizálásához, korszerűsítéséhez.⁸⁶

Az egyszerre több dimenzióban, a települési hierarchia-rendszerben és a társadalmi rétegekben megfigyelhető visszaszorulás a népművészet felértékelődését jelentette ott is, ahol korábban a rangos építészet dominált, tehát a templomépítkezéseknél. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert mindeközben a katolikus falvak, plébániák és templomok újjáépítését kiterjedt uradalmi és kamarai hivatalnokréteg segítette, akik a tömeges igényekhez alkalmazkodó, gazdaságosan kivitelezhető, de a kor technikai tudását reprezentáló épületekkel látták el a katolikus falvakat.⁸⁷ Mindeközben a református gyülekezetek többsége magára maradt, saját erejéből és tudásából kellett választ találni az építészeti igényekre. Mindezen kényszerű hatásokból egy sajátos népi templomépítészeti réteg bontakozott ki. Különösen értékes faépítészeti alkotások (főként harangtoronyok) születtek ebben az időben a Felső-Tisza vidékén.⁸⁸ Ahol megvolt az eredeti középkori épület, ott azt egészítették ki új fedélszékkel, toronysisakkal.⁸⁹ Ám akár új volt az épület, akár egy középkori templomot újjítottak fel (pl. a beomlott boltozatot fa síkfödémre cserélték) a fa toronysisak, illetve a fa harangtorony vált a településkép vezető kompozíciós motívumává.⁹⁰ A rendszerint dísztelen templommal szemben a toronysisak és a harangtorony gondosan kidolgozott ácsmunka. A középkori építészet formai utánpótlása (pl. fiatornyok, arányrendszerek) a lehetőségekhez mérten a gótikát idézik meg, de egyes részleteknél a reneszánsz hatása is felfedezhető (pl. a toronysisak körbejárójánál a lodzsa formája). Összhatásában azonban a népművészet egyik stílust sem követi, hanem saját szerkezeti elvei és tudása alapján, önálló teljesítményt hoz létre.

A református településképnek 18. századi, főként a gótikát, de részben más korszakok stíluselemeit leegyszerűsítő, jórészt fából építkező népművészeti korszak tehát a következő, negyedik ideáltípus. Közége egyértelműen a falu. A falvakban a 18. század békés évtizedei lassan feloldják a korábbi, védetőséget szolgáló struktúrákat. A templom körüli sáncokat, falakat nem feltétlenül bontják el, de megújítására sem fordítanak különösebb gondot. Megindul a népi lakóházak fejlődése, a falvak rendezése is. A templomokat halmazzszerűen körbevevő házcsoportokat lassanként elbontják, az emberek messzebb építik fel portáikat.⁹¹ Ezzel a templom környéke szellősebbé, szabadabbá válik, környezete kerthez lesz hasonló.⁹² A kert révén – mely falun főként gyümölcsöst, pl. diófákat, nem pedig díszkertet jelentett – nemcsak a templom, de közvetlen környezete is kiemelkedett a falu szövetéből. A korábbi állapotokhoz képest, mikor is a templom egyben erődítésként is volt kénytelen funkcionálni, óriási a változás. A kert nem csupán a békésebb időket jelzi, de szimbólum is, Foucault kifejezésével élve heterotípiá,⁹³ amely magában foglal egymástól távoli tereket, jelen esetben a szent és a profán létezését, a transzcendenciát és az evilági tapasztalati teret. A falu közepén a gondozott kert a mennyország szimbóluma, akárcsak a fakazettás templomokra festett virágminták.⁹⁴ A templom pedig ennek a kertnek a középpontja, értelme és értelmezője, amely a templomkert az isteni teremtés és az emberi munka találkozásának színterévé emeli.

(Az emancipáció) II. József 1781-es Türelmi rendeletével a reformátusság elindult azon az építészetfejlődési úton, amelynek betetőzését a 20. század első felének fővárosi templomépítkezései jelentették. A reformátusság ebben az időszakban szorosan

összekapcsolódott a nemzeti, függetlenségi mozgalommal, illetve általában a Habsburgok elleni csendes, illetve nyílt lázadással. A 19. század első felétől a magyar protestantizmus politikai, ideológiai szerepköre kezdett megerősödni, mely az 1848/49-es vesztes forradalom és szabadságharc utáni mítoszteremtésben csúcsosodott ki. A kiegyezés utáni fél évszázadban rögzülő történetiszemlélet szerint a reformáció lett a magyar vallás (szemben a Bécstől függő, azzal együttműködő, többnemzetiségű katolicizmussal).⁹⁵ A reformátusság emancipációs korszakán belül jól megkülönböztethető egymástól a reformkor és a kiegyezés kora. A türelmi rendelettől a szabadságharcig ívelő bő fél évszázadban még érvényben maradtak a reformátusságra korábban jellemző területi és társadalmi viszonyok: a vidék felülreprezentáltsága a nagyvárosokkal szemben és a reformátusság különös belső hierarchiája, amelynek csúcsát nem az arisztokrácia, hanem a vármegyei közép-nemesség adta. A dualizmus korszakában mindez lassan érvényét veszti. A reformátusság követve a társadalmi mobilitás általános mintázatait, egy dinamikusan fejlődő nagyvárosi (középvárosi) és egy stagnáló falusi, kisvárosi rétegre kezd szétválni.⁹⁶

Mindenekelőtt látni kell, hogy a türelmi rendelet utáni évtizedek elvi lehetőséget teremtettek egy karakteres református településkép kialakulására. A „reformátusok azonban – amikor enyhülni kezd, majd megszűnik építőtevékenységük korlátozása – sem tapasztalt tervezőkkel, sem kialakult hagyományokkal nem rendelkeznek.”⁹⁷ Ebből következően a korszakra jellemző katolikus hagyományok válnak mintaképpé, azokat igyekeznek elérni, illetve lehetőség szerint felülmúlni. A templomépítészetben mindez előbb a barokk, majd idővel a rokokó és a klasszicista stílus átvételéhez vezet. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a református településkép is hasonlóvá vált volna a katolikushoz. A két egyház között jelentős anyagi különbségek ugyanis továbbra is fennmaradtak. Az emancipáció templomépítkezései révén a két egyház eltérő gazdasági pozíciója rögzül a településszerkezetben. Ott, ahol a reformátusság lokális szinten erős volt (pl. Debrecen, Kecskemét, Hajdúhadház), ott egy új, a kor szemében rangosabb templom kialakítása volt soron.⁹⁸ Ugyanakkor ezeken a településeken sem találunk példát olyan jellegű komplett városépítészeti programokra, amelyeket a katolikus egyház Szombathelytől, Vácon, Egeren át Temesvárig megvalósított.⁹⁹ A nagy református központokban a meglévő településszerkezeti adottságok mellett csupán a templom lett korszerűbb. Ha összevetjük a debreceni nagytemplom és a vele körülbelül egyidős esztergomi bazilika léptékét és városképi szerepét, ugyancsak megdöbbentő a különbség. A debreceni nagytemplom a középkori elődjére épült rá, annak városszerkezeti pozícióját örökölte meg.¹⁰⁰ A város nőtt szerkezetű, tölcseyszerűen kiágazó Piac utcája azonban változatlan maradt ezután is. Nem úgy Esztergomban, ahol az építkezés a még romokban meglévő középkori maradványokat teljesen eltüntette a várhegyről, az érseki várost pedig a település egészétől független, önálló építészeti alkotásként kezelte.¹⁰¹

Ugyancsak beszédes Vác és Kisvác összehasonlítása. Vácról 1712-ben Kolonics Zsigmond püspök utasította ki a reformátusokat, akik számára a városkapun túl jelölt ki házhelyeket (Kisvác).¹⁰² Az ily módon katolizált városban a 18. század végén nem csupán egy roppant tömegű székesegyház épült fel, de körülötte egységes városépítészeti elveket követő egyházi főter is született.¹⁰³ A mai Konstantin térnek minden tekintetben kontrasztja a kisváci református templom, mely a gazdaportákból kihasított kis terecskén bújik meg.

Noha a váci példa különösen kontrasztos, általánosnak tekinthető abban az értelemben, hogy a jelentősebb, jellemzően katolikus dominanciájú városi centrumokban szinte mindenhol csak a falakon túl, illetve, ha fal nem volt, a főtértől, főutcától, tehát a centrumtól némileg távolabb építkezettek a reformátusok. Igen érdekesen alakultak az erdélyi és a partiumi városképek, amelyek egyszerre képviselték az ellenreformációt illetve a protestáns szellemiséget. Kolozsváron például a re-katolizált főteret szinte gyűrűbe fogták a protestáns templomok. A reformátusok kétágú temploma pedig már a falakon túlra került, mai szóval a városnak egy újabb alcentrumát képezve.¹⁰⁴

A templomépítkezések ott is jelentős településszerkezeti változást hoztak, sőt talán itt volt feltűnőbb a változás, ahol korábban nem éltek nagy számban reformátusok. Mindenekelőtt Pest-Budát érdemes megemlíteni. A leendő főváros első református temploma Óbudán épült fel 1785-ben, majd néhány évtized múlva Pesten, a városfalon túl, a mai Kálvin téren a második.¹⁰⁵ Mindkettő szerény, falusias épület. Visszafogott léptékükön túl hasonló volt környezetük is: mindkettő külvárosias, gyengén urbanizált helyen állt. (Igaz, a Kálvin tér környéke a következő 2-3 évtizedben gyökeresen átalakult.)

A centrumok közvetlen közelében, de már külvárosias környezetben megjelenő református templom az emancipáció korának jellemző településképi öröksége. Hasonló helyzettel számtalan helyszínen találkozni. Kassán például a városfalakon belül, de egy jellegében szegény utcácskában tudtak a reformátusok telket szerezni (Kovács u.). A településtopográfiai helyzet igen hasonló, mint Pesten a Kálvin téren: a belváros karnyújtásnyira volt ugyan, de a templom környezete határozottan más, szerényebb karaktert képviselt.¹⁰⁶ A hasonló helyszínek sokaságából kiemelhető az erdélyi Szamosújvár, amely egy alapvetően református (legalábbis a magyar lakosság révén református) vidéken a rekatolizáció bástyája lett (köszönhetően az unitált örményeknek). Szamosújvár azonban vonzotta a környék lakosságát, köztük a magyar reformátusokat is, akik 1857-ben építettek templomot, ugyancsak a központ peremén, egy külső utcában.¹⁰⁷

Az emancipáció új korszakát hozta el a kiegyezés és a nemzetállam-építés időszaka, mikor is a reformátusság térnyerése a városok magyarosodásának a jelzőszámává is vált. Budapest változása a leginkább mérvadó, ahol a kiegyezés utáni fél évszázadban meghatszorozódott a reformátusság aránya. Ezzel a legdinamikusabb növekedést produkálta valamennyi felekezet között.¹⁰⁸

A dualizmussal kezdődő szűk egy évszázadban (1945-ig) két markáns, egymásnak némileg ellentmondó törekvés figyelhető meg. Az egyik az emancipáció városképi beteljesülését abban látta, hogy a református templomok is centrális pozíciót foglalnak el. Percz Samu (1893–96) Szilágyi Dezső téri temploma nemcsak stílusában volt egyedi és újszerű, de helyválasztásában is. A dualista Budapest főutcáján, közvetlenül az Országházzal szemben áll és ezzel a korabeli városkép megkerülhetetlen részévé vált. Magasba törő neogót tömege a Schulek Frigyes féle Mátyás-templommal áll párbeszédben.¹⁰⁹ Hasonló városképfomáló igénnyel lépett fel a külvárosban a kőbányai református templom¹¹⁰ vagy a Schulek Frigyes tervezte szegedi kakasos templom, amely az árvíz (1879) után kiépült budapesti mintájú körút egyik legimpozánsabb pontját foglalta el.¹¹¹

Az ambiciózus törekvéseknek ugyanakkor komoly korlátai is voltak. A növekvő nagyvárosokban a telekárak rendkívül magasak voltak. A reprezentatív, városképileg is jelentős topográfiai pozíciók megszerzése így aránytalanul nagy terhet rótt a gyülekezetekre. Ráadásul a református egyház gazdálkodásági lehetőségeit korlátozta, hogy nem rendelkezett jelentős földterülettel, mint a katolikusok, illetve a feltörekvő felsőpolgárság (vállalkozói elit) körében sem volt kellően reprezentált, ellentétben pl. az evangélikusokkal vagy az izraelitákkal.¹¹² Ezért viszonylag hamar kialakult a megvásárolt telek vegyes használata. A mintát feltehetően a Hold utcai templom jelentette, amelyet ritka kivételként nem a magyar, hanem a német ajkú reformátusok építettek.¹¹³ A templom és közösségi ház (lelkészlak, hivatalok) terve a svájci származású Ray Rezső nevéhez fűződik (1878). Nem kizárt tehát, hogy az épületpár megtervezésekor, akár tudat alatt is, de a svájci építészet puritán célszerűsége szolgált mintául. A telek intenzívebb hasznosítása érdekében a közösségi ház végül bérházjellegű és léptékű kiképzést kapott. Később a bérház – templom kombináció a református városi építkezések kedvelt megoldásává vált. Temesváron például a templom és a bérház egy épülettömböt képez, akárcsak a budapesti (háború után épült) Hazatérés templom esetében.¹¹⁴ A kelenföldi Magyar Advent templom ugyancsak bérház–templom kombináció. Itt azonban az előzőkkel ellentétben

reprezentatívabb a városképi hatás, a középben álló templom melletti két bérház a centrális axisra szerveződő templom-kolostorok látképét idézi meg.

A templom–bérház kombinációja a kapitalista szellem térhódítását jelzi, igaz annak nem vállalkozói (tőkefelhalmozási) logikáját, hanem gazdasági racionalitását. A bérházak révén a templom fenntartási költségét lehetett optimalizálni. Ezzel kialakult a református településképnek nagyvárosi ideáltípusa, amely – sokszor a gazdasági kényszerek miatt ugyan, de – városképi kompozíciókban gondolkodott. A templom–bérház együttesek mindemellett jól illeszkedtek a 20. század első felében formálódó új urbanisztikai elvekbe, amelyek a telek helyett egyre inkább a nagyobb léptékű, tömbnyi beépítések felé mozdultak el.¹¹⁵

Az emancipáció kora, noha több építésztörténeti korszakot és stílust fog át, településképi értelemben önálló ideáltípusnak tekinthető. Legfőbb jellemzője a centrumok felé való mozgás. Ez jelenthette a meglévő főtér reprezentatívabb kialakítását (új templom), ám az ideáltípus szempontjából fontosabbak a református lakosság térbeli mobilizációját követő új építkezések. Ez a mobilitást követő református településkép a katolikus városképek közvetlen közelében, azok peremén formálódik, azokkal szoros térbeli, illetve vizuális egységet alkot. Törekszik a reprezentativitásra, ugyanakkor a gazdasági realitásokhoz igazodva a református templom és környezete továbbra is alárendelt városképi szerepet tölt be a katolikus városképben. Az emancipáció korának ideáltípusa Budapest, amelyben összekapcsolódik a nemzeti gondolat és az azt értékrendjében, történeti tudatában képviselő magyar reformáció. A századforduló után körvonalazódik a református építészet felvállalt önképe, amely elutasítja a barokkot, illetve annak a nagy centrumokra jellemző változatát, mint a katolikus ellenreformáció művészetét. A középkori stílusok (román, gótika) historizáló törekvései mellett, illetve azokkal szemben mindenekelőtt a népi építőgyakorlat egyszerűsége és praktikuma nyer teret. Településképi értelemben a praktikum legfőbb megjelenési formája azonban nem is annyira az építészeti stílusban, mint inkább a telekhasználatban érhető tetten. A viszonylag drága városi telkek gazdaságosabb felhasználása érdekében kialakul a templom-bérház típus, amely lehetőséget teremt a templom és közvetlen környezetének egységes kezelésére. Ezzel megteremtődik a templomot középpontba helyező, de azt a világi funkciókkal szorosan közrefogó városképi együttes.

(Konklúzió) A magyar református településkép ideáltípusainak meghatározásakor Kleineisel János megfigyelései jelentették a kiinduló alapot. Meglátása, miszerint a református települések egyszerűbb megjelenésűek, jelen tanulmány szerint is megállja a helyét. Az azonban a művelődéstörténeti és mentalitástörténeti kutatások fényében erősen kétséges, hogy mindez összefüggésben állna a svájci vagy a németalföldi protestáns szellemiséggel. Az ideáltípusok megalkotásakor a mai tudományos diskurzusban részletesen feldolgozott forrásokra támaszkodott a tanulmány, s a templomok szerepére és a reformátusság változó társadalomtörténeti, vallásföldrajzi pozíciójára koncentrált. Ezek alapján végül öt ideáltípust sikerült meghatározni.

	<i>A határvidék és az alföldi város</i>	<i>A reneszánsz hagyomány</i>	<i>A középkor hagyománya</i>	<i>A falu építésze</i>	<i>Emancipáció</i>
jellemző korszak	16–17. sz.	16–17. sz.	17–18. sz.	18. sz.	19–20. sz.
jellemző földrajzi táj	Nagyalföld	Erdély (Partium – Északkelet-Mo.)	Erdély	Felső-Tisza-vidék, Dél-Dunántúl, Mezőség, Kalotaszeg	Közép-Magyarország
településtípus	összefutott városok	uradalmi központok	középkori mezővárosok, városok, jelentősebb falvak	falvak (kis és aprófalvak)	nagyvárosok, regionális központok, főváros
társadalmi réteg	volt jobbágyok, szabad parasztok	helyi arisztokrácia	fejlődésben megtorpanó rétegek (falvak, rangjukat veszített városok)	parasztság, helyi kis és középnemesség	polgárosodó értelmiség, városlakó munkásság

településképi karakter	a védekezést szolgáló, rendetlenül álló házcsoportok, melyek rátaapadnak a „belső várként” is használt templomra	fallal elkülönített erősség, igazgatási, vallási és oktatási intézményekkel	a kortárs (18–20. századi) településszövettől stílusában elütő egyházi tér, idő-kontraszt, amely idővel a műemléki térré válhat	A templom környezete térben elválik a falu többi részétől, jellemzően kert veszi körbe	A kiépülő új városszövetben lehet központi helyzetű, de igen gyakran beleolvad épített környezetébe
példa	Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Nagykörös	Nagyenyed, Fogaras, Marosvásárhely, Sárospatak	Dés, Kolozsvár (Farkas u.), Torda, Ákos	Türe, Magyarvita, Kisvác, Szamosbecs, Tákos, Csetfalva, Sukoró	Kálvin tér (Bp.), Szilágyi Dezső tér (Bp.), Október huszonharmadika u. (Bp.)
					

Mint látható, az ideáltípusok nagyrészt követik a magyar reformátusság nagytáji kereteit. Eszerint elkülönül egymástól az erdélyi és az alföldi hagyomány. Előbbire inkább a jellemző a középkori-reneszánsz reliktumok bősége, mely a török időkben megkímélt településhálózattal és az erdélyi fejedelemség részben református hagyományaival magyarázható. Az Alföldön ezzel szemben erőteljesebb volt az átalakulás. A Dunántúlon pedig a 18. században jórészt a falvakba szorult vissza a reformátusság. A népies vonások egyébiránt a nagytáji keretektől függetlenül, általánosan jellemzik a 18. századi, de részben még a 19. századi református templomépítészetet, aminek köszönhetően sajátos, a nagy uradalmi építőmesterek által dominált katolikus falvaktól eltérő települési karakter alakult ki. Az emancipáció kora jelentősen felülírta a korábbi mintázatokat. Részben az örökölt településképi radikális átalakítása történt meg (a református többségű településeken), de ami ennél is lényegesebb, a református jelleg megjelent a legdinamikusabb városias települések arculatában is.

A történeti dinamikát is felvillantó ideáltípusok megalkotásával természetesen csak az első lépést tettük meg a református településképi tisztázása felé. A további feldolgozás két szinten is elindulhat. Az első a statisztikai mennyiségű adatot feldolgozó felekezeti összehasonlítás. Nem csupán a katolikus településképekkel, de azokkal a szintén emancipálódó egyházakkal is, mint pl. az ortodoxok vagy az izraeliták. A statisztikai-földrajzi elemzésben az ideáltípusok mentén olyan leíró jellegű adatok vethetők majd össze, mint pl. a református templom főtértől való távolsága, a látképekben megjelenő templom-mintázatok (tornyok száma, mérete), az elkülönülés-határképződés.¹¹⁶ Természetesen egy ilyen jellegű munkát is érdemes elsőként kisebb léptékben, egy-egy településen vagy kistérségen elkezdeni, mielőtt regionális vagy országos feldolgozásra kerülne sor.

A tipológia másik lehetséges alkalmazási területe a helytörténeti kutatómunka, amely a településképek mennyiségileg megragadható részletein túl azok keletkezéstörténetére, motivációira is érzékeny, narratív feldolgozásokra ad alkalmat. Csak a lokális, illetve az építőműhelyek részletes elemzésével dolgozó kutatómunka adhat választ arra, hogy vajon a reformátusság másként építkezett-e, mint a többi felekezet, volt-e kihatása a reformátusság lakás- és építéskultúrájára a templomépítészeten megfigyelhető ízlésnek? A népi építészetben ez a kölcsönhatás Kalotaszeg, Bereg vagy az Ormánság tekintetében részben már kimutatott, de érdekes eredményekre vezethetne pl. Debrecen és Nagyvárad századfordulós építészetének összehasonlítása is, amely egy másik korban és társadalmi közegben járná körbe a kérdést.

A református településképi további kutatása annál is inkább érdekes és sürgető feladat, mivel a műemléki településeinkről mind a mai napig él a kép, miszerint (a népi építészetet és a

középkori reliktumokat leszámítva) csak a nyugati mintákat követő – a 18. században jellemzően katolikus – városképek érdemelnek figyelmet. Ezzel szemben az Alföld olyan városai, mint pl. Hódmezővásárhely, Nagykörös, Hajdúböszörmény, bár a településkutatás számára közismert példák, településképi értékeik mind a mai napig nem kellően méltányoltak.

1. Hódmezővásárhely ótemplom: a határvidék és az alföldi város példája.¹¹⁷ Forrás: Fortepan 8648 (1959)

2. A településtől elkülönülő fogarasi vár: az erdélyi főúri reneszánsz hagyomány példája. Forrás: Fortepan 61335 (1972), orig. Lencse Zoltán

3. Dés református temploma a főtéren: a középkor hagyománya. Forrás: Fortepan (1940), orig. Klenner Aladár

4. Bánhorvát (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) katolikus és református templom: a falu építészete. Forrás: Fortepan 114639 (1939), orig. Buzinkay Géza

5. Székesfehérvár belvárosi református templom (épült: 1837, Széchenyi utca): az emancipáció helykereső (elővárosi) hagyománya a katolikus városokban. Forrás: Fortepan 23578 (1954)

6. A budapesti Szilágyi Dezső téri református templom: az emancipáció reprezentatív, historizáló hagyománya. Forrás: Fortepan 129781 (1930), orig. Kelecsényi Kristóf

7. A temesvári református bérház-templom. Az emancipáció kapitalizálódó hagyománya. Forrás: Fortepan 87003 (1904), orig. Magyar Földrajzi Múzeum, Erdélyi Mór cégének felvétele

JEGYZETEK

-
- * A tanulmány az Emberi Erőforrások Támogatáskezelő Egyházi és Nemzetiségi Támogatások Osztálya, Református Reformáció Emlékbizottság, a reformáció 500 éves jubileuma emlékévé részeként, a nevezett intézmény támogatásával valósulhatott meg. Azonosító szám: REB-17-KUTATAS-0003.
- ¹ Kleineisel János: A történelmi építészetről 1–3. Bp., 1985.
- ² Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete II. Budapest 1980, 244–286.
- ³ Kleineisel János: Házak, városok, társadalmak. Bp., 1981, 122.
- ⁴ Uo. 86.
- ⁵ Uo. 85.
- ⁶ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1924.
- ⁷ A kérdéstről lásd részletesen: Kovács György: Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulságok. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem 2010. / Kovács György: Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme”. In A szociális identitás, az információ és a piac. Szerk. Czagány László – Garai László. Szeged, 2004, 105–123.
- ⁸ Prinz Gyula – Teleki Pál: Magyar Földrajz II. kötet, 2. rész: A munka földrajza. Bp., 1937, 43.
- ⁹ Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Debrecen 2001, 113–147.
- ¹⁰ Germann, Georg: Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz. Zürich, 1963, 5.
- ¹¹ Kovács J. István (szerk.): Magyar református templomok 1–2. Bp., 1942. / Várady József: Református templomaink. Debrecen 1987. / Várady József ezután 2002-ig sorban jelentek meg egy-egy egyházkerület valamennyi templomát. Munkáját halála után mások folytatták: pl. Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl hímes templomai. Pécs, 2014. / Lázár Gy. Levente: Református templomok Baranyában. Pécs, 2011.
- ¹² Lőrincz Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot...” : új református templomok, 1990–1999. Budapest, 2000, 17–36. / Istvánfi Gyula: Veszendő templomaink I. – Erdélyi református templomok. Bp., 2001.
- ¹³ Senn, Otto: Entwicklungslinien im authentischen reformierten Kirchbau. In Kirchen Handbuch für den Kirchenbau. Hg. Willy Weyres – Otto Bartning. München, 1959, 261–264.
- ¹⁴ Pl. Tápiószele, Czigler Győző, 1900 / Kaposvár, Molnár Endre, 1908 / Szeged, Honvéd tér, Borsos József, 1942 / Sümeg, Szeghalmy Bálint, 1936. Vukoszavlyev Zorán – Urbán Erzsébet – Danielisz Dóra – Baku Eszter: Formakövetés vagy újítás? Hazai református templomépítészetünk a századfordulótól a rendszerváltásig. In Utóirat: Régi-új magyar Építőművészet melléklete 18 (93). 60–65.
- ¹⁵ Déry Attila – Merényi Ferenc: Európai építészet 1750–1918. Budakeszi, 2004, 257–266.
- ¹⁶ Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Budapest, 1982, 145–240.
- ¹⁷ Senn 1959, 261–264.
- ¹⁸ Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Budapest, 1975, 52–55.
- ¹⁹ Koós Judit: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. Magyar Építőművészet 82 (4) 1991, 4-5. / Koós Judit: Református templomok Budapesten. Budapest 1996. / Takács Béla: A református

- templom. In Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs, Bp., 1992, 11–25. / Erdélyi Géza: A protestáns templomépítészet jellegzetes vonásai. *Confessio* (21) 1, 1997, 107–118.
- 20 Lőrincz 2000, 33.
- 21 Hivatkozás uo.
- 22 Ellentétben a reneszánszsal, ahol a palota, majd a barokkal, ahol a kastély válik a legerősebb társadalomformáló erővé. Lőrincz e gondolatánál hivatkozik: Sedlmayer, Hans: *Die Zeitalter der abendländischen Kunst Epochen und Werke*. Wien, 1960, 342–352.
- 23 Kovács Szilvia: Budapest a századfordulón – a modern nagyváros narratívái. Doktori értekezés. Debreceni Tudományegyetem. 2010, 146.
- 24 Gerő András: Két város – két mondat: Bécs és Budapest az előző századfordulón. In *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgard között (1873–1920)*. Budapest, 2004, 67–76.
- 25 Árkai Aladár 1913. Bővebben: Szegő György – Haba Péter: 111 év 111 híres ház. Budapest, 2003, 60–61.
- 26 Kós Károly 1912–13. Bővebben. Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze*, Békéscsaba, 1990, 94–101.
- 27 Tókéczki László: Kálvin hatása magyarságra és a magyar politikára. In *Kálvin időszerűsége*, szerk. Bogárdi Szabó István, Bp., 2009, 367–376. 375.
- 28 Déry Attila: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Bp., 1995, 101–117.
- 29 Csikesz Sándor: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. In *Egyetemi Évkönyv*, Debrecen, 1933–34, 125–141. / Ravasz László: A református templom. In Kovács J. István: *Magyar református templomok*. Bp., 1942, 1–4.
- 30 Pasaréti templom, Szabó László és Márton 1939. / Hálaadás temploma a pozsonyi úton, Tóth Imre – Halászy Jenő, 1940. Koós 1996, 71., 76. A század közepének tendenciáiról lásd: Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet: *Magyarország templomépítésze 1945–1964*. Vázlat az alkotóművészi értékkel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány* (44) 3–4, 2016, 247–315.
- 31 Máté Zsolt: A városszerkezet mint műemlék : Az építészeti és települési örökség egysége és különbözősége. *Falu Város Régió*, 6, 2001, 6–9.
- 32 Lásd pl. Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet*. Bp., 2004, 156–161. Istvánfi Gyula: *Népi építészet I. Őskor*. Bp., 1997, 197–213.
- 33 Gunda Béla: A kulturális áramlat, a társadalom és az etnikum szerepe az Északkeleti-Kárpátok építkezésében. In *Népi építészet a Kárpát-medence Észak-keleti térségében*. Szerk. Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula. Miskolc – Szentendre, 1989, 109–134.
- 34 A legismertebb Tessedik Sámuel evangélikus lelkész munkássága. Kovács 2011, 123–129.
- 35 Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Bp., 1998, 58.
- 36 Kleineisel 1981, 86.
- 37 Gerő László: *Történelmi városképek*. Budapest, 1971, 175–216. Az említettekén kívül még ismerteti Budát, Kőszeget, Pápát, Sárospatakot, Sopront.
- 38 Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* (11) 4, 2000, 45–66.
- 39 Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen, 2004, 108–152.
- 40 Kun Béla: *Magyar Református Egyházalkotmány*. Debrecen, 1908, 80–83.
- 41 Visky István: A magyar református egyház újjászerveződése az elcsatolt területeken. *Mediárium* (2) 3-4., 2008, 53–74.
- 42 Kocsis Károly: A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* (57), 1–2, 1999, 11–18. 14.
- 43 Weber abból indul ki, hogy a történeti folyamatok önmagukban nem logikusak, nem okszerűek. Lehetséges azonban olyan elméleti modellt (ideáltípust) alkotnia, amely magában koherens. A későbbiekben a megismert empiriát az ideáltípustól való eltérés révén értelmezhetjük. Részletesen lásd: Erdélyi Ágnes: *A Társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Bp., 2004.
- 44 Bővebben lásd: Keményfi 2004, 108–152.
- 45 Őze Sándor: Apokalipszis és történelemszemlélet. In *Natio est semper reformanda: Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László et al. Bp., 2016, 631–639. / Őze Sándor: *Az apokaliptikus gondolkodás az újkorban és Magyarország*. Nemzeti művelődés, egységesülő világ. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály et al. Bp., 2010, 223–251.
- 46 A pusztulás léptékéről régészeti hiteles képet nyerhetünk Békés megye példáján: Szatmári Imre Békés megye középkori templomai. Békéscsaba, 2005.
- 47 Erdei Ferenc: *Magyar város*. Bp., 1974. 63. / Részletesen: Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Bp. – Pécs, 2001.
- 48 Balogh István: *Debrecen. A civisek világa*. Debrecen néprajza. Bp., 1973, 39–62.
- 49 Kovács 2011, 87.

-
- 50 Győrffy István: A régi alföldi falvak és a házak. In uó: Magyar falu, magyar ház, Bp., 1943, 127–136.
- 51 Miközben a városok rendkívül szegényes képet mutattak, a határzóna vonzotta a korabeli legjobb építőmérnököket, akik a végvári vonal erősítéseit fejlesztették. Gerő László: Magyarországi várépítéset. Bp., 1955, 332.
- 52 Takáts Sándor korábbi munkáját is felhasználva: Győrffy István: Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. Néprajzi Értesítő 1926, 105–136.
- 53 Meggyesi Tamás: Települési kultúránk. Bp., 2008, 3.
- 54 A nagyítás építészetelméleti jelentőségéről lásd: Ekler Dezső: Nagyítás az építészetben, Vázlatok az építészet jelentéstanához: In „Jelbeszéd az életünk” 2. Bp., 2002, 249–266.
- 55 Tamáska Máté: A vidéki tér emlékezete. Bp., 2011, 88–89.
- 56 Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet Bp., 1985, 55–67.
- 57 Farbaký Péter: Késő gótika és kora reneszánsz. In Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József – Dora Wiebenson. Bp., 1998, 63–84., 80.
- 58 Feuremé Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977, 28–29.
- 59 Kovács András: Erdély viszonylagos elszigeteltsége, a nyugati kultúra keleti határvidékén elfoglalt helye. Budapest – Kolozsvár, 2003, 18.
- 60 Visky 2008, 54. / Buzogány Dezső: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyón. In Kálvin időszerűsége. Szerk.: Fazekas Sándor, Bp., 2009, 291–337.
- 61 Pokoly József: Az erdélyi református egyház története IV. Az egyház intézmények története. Budapest, 1905, 64–85.
- 62 Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In Genealógia 2. Szerk. Kollega Tarsoly István et al. Budapest, 2013, 7–57, 23.
- 63 Maksay Albert et al.: Erdélyi városképek. Bp., 1936.
- 64 Kovács 2003, 142.
- 65 A református kollégiumok: Debrecen, Sárospatak mellett 1781 után nyílik meg: Losonc (1791), Máramarossziget (1797), Pápa (1801), Kecskemét (1836), Erdélyben: Nagyenyed, Marosvásárhely és Kolozsvár mellé 1780-ban Székelyudvarhely csatlakozik. Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. Bp., 1985, 199.
- 66 Lásd pl. Jaques Perret vagy Leonardo Christoph Stum javasolt centrális alaprajzait. Ismerteti: Lőrincz 2000, 23–27. A lehetséges formai megújulás irányáról a Magyar Királyság területén képet nyerhetünk a késmárki evangélikus templom alapján.
- 67 Debreczeni László: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár – Segesvár, 1929, 10.
- 68 Sisa József: Klasszicizmus és korai gótizálás. In uó (szerk.): Magyarország építészetének története. Bp., 1998, 171–198, 182.
- 69 Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 3–4, 1967, 525–567.
- 70 Entz Géza: A dési református templom. Kolozsvár 1942, 3.
- 71 Szentkirályi 1980, 148.
- 72 Pogány Frigyes: Utcák terek művészete. Bp., 1954, 65.
- 73 Debreczeni 1929, 7.
- 74 Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története. Bp., 1972, 143.
- 75 Tamáska Máté: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. Építés- Építészettudomány (34) 3–4, 2006. 387–406. 396. / Talán nem véletlen, hogy – miként arra Entz Géza felhívja a figyelmet – Erdélyben leginkább az erős helybeli beágyazottsággal rendelkező ferences templomok hoztak létre sajátos esztétikájú, hosszan elnyújtott szentéllyel rendelkező templomtípust. Ez a típus egyébiránt később megfelelt a református istentiszteletnek is, mert belső térben érvényesíthető volt a centrális berendezés (a volt szentélyben is el lehetett helyezni padosorokat). Entz 1942, 5.
- 76 Bucsay 1985, 91–93.
- 77 Rác Zoltán: Anyag és szellem. In Közel az ég hozzám, közel az Istenem. Református templomok a Felső-Tisza-vidéken. Szerk. Zentai Csilla. Debrecen, 1999. Oldalszámozás nélkül.
- 78 Bartha Elek: Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége I. Vallási terek szellemi öröksége. Debrecen, 2006, 87.
- 79 Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Bp., 2011, 122.
- 80 Marosi 1975, 42.
- 81 A reformátusok mellett ez elsősorban az unitáriusokat és az ortodoxokat érinthette. Összehasonlító vizsgálatként lásd Kassa-vidék templomtárait: Tamáska Máté: Kassa-vidék településképei, Pozsony, 2013, 123–152.
- 82 Bucsay 1985, 143.
- 83 Szegfü Gyula: Magyar katolikus történetfelfogás. In uó: Nép, nemzet, állam. Bp., 2002, 106–132., 128.

- 84 Ez a rétegzettség még az 1910-es népszámlás adataiban is tetten érhető „a századelő protestáns lakossága foglalkozására nézve az agrárországon belül is fokozottan agrárjellegű közösségekhez tartozott. A parasztság mellett változatlanul jelen vannak a feudalizmus évszázadaiban nagy közéleti szerepet vivő földbirtokos rétegek leszármazottai is.” Magyar Néprajz VII. szerk. Paládi-Kovács Attila 1999, 452.
- 85 Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. / Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992), <http://varga.adatbank.transindex.ro/> 13.01.2018
- 86 Istvánfi 1997, 122. / Gheorgiu, Teodor Octavian: Bánsági telepített falvak – tipológiai megközelítés. In Népi építészet Erdélyben. Szerk. Balassa M. Iván – Cseri Miklós, Szentendre, 1999, 45–56.
- 87 Marosi 1975, 46–52,
- 88 Gilyén Nándor, Mendele Ferenc, Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Bp., 1975, 131.
- 89 Lásd pl. Magyarvalkó, Ketesd, Magyargyerőmonostor. Malonyai Dezső (szerk.): A magyar nép művészete I. – A kalotaszegi magyar nép művészete. Fejezet: Templom. Bp., 1907. (internetes kiadás: <http://www.mek.iif.hu>)
- 90 Gilyén, Mendele, Tóth 1975, 151.
- 91 Istvánfi 1997, 122.
- 92 Tamáska 2011, 60.
- 93 Michel Foucault: Elterő terek. In uő: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Bp., 2000, 147–156.
- 94 Rác 1999. o. n. Fakazettás templomokról bővebben: Hofer Tamás: Festett táblák 1526–1825. A Magyar Népművészet Évszázadai I. Katalógus. Székesfehérvár, 1969. / Balassa M. Iván: Stílusváltások a magyarországi templomok festett asztalosmunkáiban. In Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerk. Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya, Szentendre, 2000, 531–544.
- 95 Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. Múltunk (50), 2, 2005, 89–117. / Bővebben: S. Szabó József: A protestantizmus Magyarországon I. Történeti helyzetrajz. Bp., 1928.
- 96 Kovács 2011, 164–168.
- 97 Marosi 1975, 52.
- 98 Bibó 1967, 525–567.
- 99 Csapó Tamás, Lenner Tibor: Egyházi központjaink településmorfológiája. In A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Nyíregyháza–Szerencs, 2016, 211–221., 215.
- 100 Sisa 1998, 182.
- 101 Uo. 176.
- 102 Horváth M. Ferenc – Hörömbő Gergely: Kisvác. Falu a városban. Vác, 2017, 11.
- 103 Dercsényi Dezső – Granasztói Pál: Vác. Bp., 1960, 51.
- 104 Tervezte: Winkler György 1828, módosította Kagerbauer Antal 1841. B. Nagy Margit: Kagerbauer Antal és a romantika építésze Erdélyben. In uő: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977, 69–93., 71–73.
- 105 Koós 1996, 7–14.
- 106 Révész Kálmán: A kassai első református templom története. Protestáns szemle 10, 1897, 561–572.
- 107 Léstyán Ferenc: Megszentelt kövek. Gyulafehérvár 2000. Interneten elérhető: <http://mek.oszk.hu> 51. Szamosújvár címszó.
- 108 A reformátusok száma 13 008-ról (1869) 86 990-re emelkedett (1910). Ezzel részarányuk 5 százalékról 10 százalékra emelkedett. Népszámlálási adatok.
- 109 Pecz egyébiránt korábban a Schulek Frigyes mellett a Mátyás-templom átépítésén dolgozott, tehát korántsem véletlen a két templom harmonikus városképi hatása. Sisa József: Historizmus. In uő – Wiebenson 1998, 199–234., 216.
- 110 Építész: Schoditsch Lajos 1900. Koós 1996, 30.
- 111 Bálint Sándor: Szeged városa. Bp., 1959, 118.
- 112 Visky István: A magyar református egyház elszakított részei a két világháború között I. Az egyház(ak) gazdasági helyzete. In: Medárium (3) 1–2. 2009, 48–61., 49.
- 113 Koós 1996, 15.
- 114 Temesvári bérház-templom építészei: ifj. Nagy Károly és Jánosházi László, 1902. Gurzó K. Enikő: Örökség (14) 3, 2010. 23–24. / Hazatérés templomának építészei: Dabasi Halász Géza, Győri Sándor 1939–1910. Koós 1996, 73.
- 115 Elvileg lehetőség nyílt volna nagyobb léptékű, telepszerű, szociális jellegű laskásokat magában foglaló negyedek kialakítására is. Látni kell azonban, hogy nemcsak a református egyház, de általában a magyarországi egyházak, nem tekintették feladatuknak a szociális lakásépítést. Körner Zsuzsa összefoglaló munkájában csupán két helyszínt említ meg: a Szlovák Evangélikus Egyház bérházcsoportját a Rákóczi úton és a római katolikus bérházak a Lósy Imre utcában. Körner Zsuzsa: A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945. Bp., 2004, 185.

-
- ¹¹⁶ A térbeliség fizikai (morfológiai) tartalommal is rendelkező szociológiai alapfogalmairól lásd Berger Viktor: A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben. ELTE doktori értekezés, 2016.
- ¹¹⁷ Az 1700-as évek elején épült hódmezővásárhelyi ótemplomot a kiújult török háborús veszély miatt (orosz–osztrák–török háború) 1741-ben vették körbe védfallal, melyen belül egy magtárat is kialakítottak (a falat a 1960-as években elbontották). Dömötör János: Református Ótemplom. In Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk. Tóth Ferenc, Szeged, 2000, 123–125.